

УДК 341.4:341.236.4

Катерина Важна,*канд. юрид. наук, доцент кафедри міжнародних відносин
Київського національного університету культури і мистецтв*

СУТНІСТЬ ГЕНОЦИДУ ВІДПОВІДНО ДО ЧИННОГО МІЖНАРОДНОГО ПРАВА ТА МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОЇ ПРАКТИКИ

Досліджується сутність міжнародного злочину геноциду шляхом аналізу конвенційних та інших норм міжнародного права, а також шляхом аналізу міжнародно-правової практики. Розкриваються способи вчинення, інструменти та механізми реалізації геноциду в сучасних реаліях державної організації життя суспільства. Зроблено висновок, що реалізація геноциду неможлива без залучення державного механізму.

Ключові слова: геноцид, міжнародний злочин, міжнародно-правова відповідальність, відповідальність держави за міжнародний злочин, порушення імперативної норми загального міжнародного права, порушення прав людини.

Постановка проблеми. Заборона геноциду є імперативною нормою загального міжнародного права, порушення якої констатує наявність міжнародного злочину. Натепер створений значний обсяг конвенційних та інших норм міжнародного права, спрямованих на боротьбу з цим міжнародним злочином й його попередження. Проте у сфері боротьби з геноцидом міжнародне право потребує значного вдосконалення насамперед щодо здійснення ефективного міжнародного судочинства за злочин геноциду і реалізації міжнародно-правової відповідальності за нього.

Для уможливлення реалізації справедливого й ефективного міжнародного судочинства і міжнародно-правової відповідальності необхідно чітко встановити, як вчиняється геноцид (способи вчинення геноциду), які інструменти і механізми є необхідними для вчинення геноциду в сучасних реаліях державної організації життя суспільства, хто є суб'єктом злочину геноциду. Таке дослідження сутності міжнародного злочину геноциду повинне ґрунтуватися на аналізі змісту відповідних норм міжнародного права та аналізі міжнародно-правової практики.

Аналіз останніх досліджень. Міжнародні злочини вивчали, зокрема, такі зарубіжні вчені: Р. Аго, Ю. Барбоза, М. Ш. Бассіоні, І. П. Бліщенко, Я. Броунлі, А. Бустаманте, Ф. В. Гарсія Амадор, Дж. Гінзбург, Г. Доннедьє де Вабр, Ф. Малекян, В. Пелла, А. Пелле, Ю. А. Решетов, А. Сальданья, І. В. Фісенко та ін. В Україні сутність міжнародних злочинів та проблеми протидії міжнародним злочинам досліджувались В. Ф. Антипенком, В. А. Василенком, І. В. Гетьман-Павловою, Н. А. Зелінською, І. І. Лукашук, Ю. В. Манійчуком та іншими вченими. Проте питання сутності міжнародного злочину геноциду відповідно до чинного міжнародного права та міжнародно-правової практики потребує подальшого ґрунтовного дослідження, зокрема, в аспектах способів вчинення, інструментів та механізмів реалізації геноциду в су-

часних реаліях державної організації життя суспільства, а також визначення суб'єктів міжнародного злочину геноциду.

Мета статті – дослідити сутність і елементи складу міжнародного злочину геноциду шляхом аналізу конвенційних та інших норм міжнародного права, а також міжнародно-правової практики; розкрити способи вчинення, інструменти та механізми реалізації геноциду в сучасних реаліях державної організації життя суспільства; встановити суб'єктів злочину геноциду.

Виклад основного матеріалу дослідження. Геноцид був визнаний міжнародним злочином вже у Резолюції Генеральної Асамблеї ООН від 11 грудня 1946 р. У Резолюції Генеральної Асамблеї ООН 180 (II) від 21 листопада 1947 р. вказувалося, що «геноцид є міжнародним злочином, який тягне за собою національну та міжнародну відповідальність окремих осіб і держав». 9 грудня 1948 р. була прийнята й відкрита для підписання Конвенція про попередження злочину геноциду і покарання за нього (далі – Конвенція 1948 р.). Дана Конвенція набула чинності у 1951 р. [1, с. 366] і є основним конвенційним джерелом у сфері боротьби з геноцидом.

У ст. 1 Конвенції 1948 р. вказується, що геноцид незалежно від того, чи відбувається він у мирний чи воєнний час, є злочином, який порушує норми міжнародного права і щодо якого держави-учасниці зобов'язуються вживати заходів із попередження та карати за його скоєння [2].

Відповідно до ст. 2 Конвенції 1948 р., під геноцидом розуміють «наступні дії, які вчиняються з наміром знищити повністю або частково будь-яку національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку: а) вбивство членів такої групи; б) заподіяння серйозних тілесних ушкоджень чи розумового розладу членам такої групи; в) навмисне створення для якої-небудь групи

таких життєвих умов, які розраховані на повне або часткове фізичне її знищення; г) заходи, розраховані на запобігання народженню дітей у середовищі такої групи; д) насильницька передача дітей з однієї людської групи в іншу» [2].

Отже, у ст. 2 Конвенції перераховані акти геноциду і передбачається, що вони є такими за умови присутності «наміру знищити повністю або частково певну національну, етнічну, расову чи релігійну групу». Таким чином, до складу міжнародного злочину геноциду вводиться необхідна ознака вини, яка виступає у цьому разі в яскраво вираженій формі винного умислу. Геноцид є не лише тяжким, але й масовим порушенням прав людини. Висловлюється думка, що геноцид існує з того моменту, коли його жертвою стає хоча б одна людина, не обов'язково всі члени групи. Проте геноцид характеризується злочинним наміром знищити саме всю групу, членом якої є ця людина. За відсутності такого наміру відповідний акт не може бути кваліфікований як геноцид, незважаючи на його жорстокість. Від вбивства людини як кримінального злочину геноцид відрізняється саме наміром знищити групу як таку [3, с. 101-103; 1, с. 367].

Згідно зі ст. 3 Конвенції 1948 р., покарання передбачається за такі діяння: а) геноцид; б) змова з метою здійснення геноциду; в) пряме і публічне підбурювання до здійснення геноциду; г) замах на здійснення геноциду; д) співучасть у геноциді [2].

Звичаєве міжнародне право містить імперативну норму, яка забороняє державам вчиняти геноцид. Така заборона є обов'язковою для всіх держав незалежно від того, чи є вони учасниками Конвенції 1948 р. [4, с. 632] чи інших документів конвенційного характеру. Проте звичаєва імперативна норма про заборону геноциду містить лише загальну заборону вчиняти геноцид, а от конкретні механізми боротьби з геноцидом і протидії йому, зокрема, щодо реалізації судочинства за геноцид, прописуються у конкретних конвенціях і є обов'язковими лише для держав-учасниць таких конвенцій.

Формулювання визначення злочину геноциду аналогічне тому, яке викладене у ст. 2 Конвенції 1948 р., міститься в ст. 2 Проекту кодексу злочинів проти миру й безпеки людства 1996 р. [1, с. 367] Проте цей документ не набрав чинності як міжнародний договір.

Важливим конвенційним джерелом у сфері боротьби з геноцидом є Римський статут Міжнародного Кримінального Суду (далі – МКС) від 17 липня 1998 р. Згідно зі ст. 5 Римського статуту, яка поширює юрисдикцію МКС на злочин геноциду, це діяння відносять до найсерйозніших злочинів, які викликають стурбованість усього міжнародного співтовариства [5]. Ст. 6 Статуту МКС містить визначення злочину геноциду і перелік актів геноциду, які практично дослівно повторюють ті, що викладені у ст. 2 Конвенції 1948 р. [5; 1, с. 367]

В офіційному виданні Міжнародного Кримінального Суду, опублікованому в Гаазі у 2013 р. під назвою «Елементи злочинів», розкриваються елементи складу міжнародного

злочину геноциду та інших міжнародних злочинів, на які поширюється юрисдикція Суду. Елементи складу злочинів відтворені з офіційних звітів Асамблеї держав-учасниць Римського статуту МКС та з офіційних звітів Конференції з перегляду Римського статуту МКС, що відбувалася у Кампалі з 31 травня по 11 червня 2010 р. [6] У самому виданні «Елементи злочинів» міститься пояснення, що перелічені у виданні «елементи злочинів допомагають Суду тлумачити та застосовувати статті 6, 7 та 8 відповідно до Статуту» МКС [6, с. 1]. Ст. 6 Статуту МКС містить перелік п'яти актів геноциду. Відповідно, у виданні МКС «Елементи злочинів» елементи складу злочину геноциду наводяться в окремих пунктах, щоб полегшити ідентифікацію відповідних елементів [6, с. 1-3].

Для констатації акту геноциду, що полягає у *вбивстві членів певної національної, етнічної, расової чи релігійної групи* (відповідно до п. а ст. 6 Статуту МКС), необхідним елементом є вбивство (заподіяння смерті) виконавцем (мається на увазі – виконавцем акту геноциду) однієї чи більше осіб, що належали до такої групи [6, с. 2].

Для констатації акту геноциду, що полягає у *заподіянні серйозних тілесних ушкоджень чи розумового розладу членам певної національної, етнічної, расової чи релігійної групи* (відповідно до п. б ст. 6 Статуту МКС), необхідним елементом є спричинення виконавцем тяжкої тілесної або психічної шкоди одній або більше особам, що належали до такої групи. При цьому така поведінка виконавця може включати акти катування, зґвалтування, сексуальне насильство чи нелюдське або принижуюче гідність поводження, але не обов'язково обмежується такими діяннями [6, с. 2].

Для констатації акту геноциду, що полягає у *навмисному створенні для певної національної, етнічної, расової чи релігійної групи таких життєвих умов, які розраховані на повне або часткове фізичне знищення такої групи* (відповідно до п. с ст. 6 Статуту МКС), необхідними елементами є такі: виконавець створив певні умови життя одній або більше особам зі складу такої групи; такі умови життя були розраховані на створення причин для повного або часткового фізичного знищення цієї групи. При цьому зазначається, що термін «умови життя» може включати, але не обов'язково обмежується умисним позбавленням ресурсів, необхідних для виживання, таких як їжа, медичні послуги, або систематичним виселенням із дому [6, с. 2].

Для констатації акту геноциду, що полягає у *вжитті заходів, розрахованих на запобігання народженню дітей у середовищі певної національної, етнічної, расової чи релігійної групи* (відповідно до п. d ст. 6 Статуту МКС), необхідними елементами є такі: виконавець ужив певних заходів щодо однієї або більше осіб зі складу такої групи; такі заходи були вжиті з наміром запобігти народженню дітей у середовищі такої групи [6, с. 3].

Для констатації акту геноциду, що полягає у *насильницькій передачі дітей з однієї людської групи в іншу групу* (відповідно до п. е ст. 6 Статуту МКС), необхідними елементами є такі:

виконавець здійснював насильницьку передачу однієї або більше осіб; така особа або особи належали до певної національної, етнічної, расової чи релігійної групи; передача здійснювалася із вказаної групи до іншої групи; така особа або особи були віком до 18 років; виконавець знав або повинен був знати, що така особа чи особи були віком до 18 років. При цьому зазначається, що термін «насильницька» не обмежується фізичною силою і може включати загрозу застосування сили або примусу.

Окрім того, для всіх різновидів актів геноциду (визначених у ст. 6 Статуту МКС) обов'язково є наявність таких елементів злочину: 1. Особа або особи, проти яких були спрямовані злочинні дії, належали до певної національної, етнічної, расової чи релігійної групи; 2. Виконавець, який вчиняв акти геноциду, мав намір повністю або частково знищити вказану національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку; 3. Така поведінка виконавця мала місце в контексті явної схеми аналогічної поведінки, спрямованої проти цієї групи, або була поведінкою, яка могла б сама по собі спричинити таке знищення [6, с. 2-3].

Сутність міжнародного злочину геноциду, аналіз практики його скоєння свідчать про те, що таке масштабне, серйозне і масове порушення прав людини, яким є геноцид, неможливо реалізувати поза державною системою реалізації складників геноциду. Геноцид не може бути вчинений випадково, і в сучасних умовах організації життя суспільства в державі фактично не можливо, щоб геноцид був реалізований просто через недогляд посадових осіб. Реалізація геноциду передбачає винний умисел на його здійснення і використання для цього державних механізмів та державних фінансових ресурсів, що потребує великої кількості послідовно прийнятих державними органами рішень, указів чи інших документів бюрократичного механізму системи державних органів. Ось чому суб'єктом злочину геноциду є не лише окремі фізичні особи (чи групи фізичних осіб), а й держава в цілому (зокрема, внаслідок застосування міжнародно-правових норм, що встановлюють механізми атрибуції поведінки державі).

Як пише Ю. Барсегов про геноцид вірмен, це широкомасштабний міжнародний злочин, вчинений з метою знищення цілого народу з політичних мотивів. Відповідно до заздалегідь розробленого плану, все вірменське населення, незалежно від віку та статі, було умисно винищено на 9/10 території його історичної батьківщини. Із вражаючою жорстокістю були позбавлені життя 2 млн. вірмен. Близько 800 тисяч людей тікали з країни [1, с. 368].

Як зазначає Герхард Верле, більше шести мільйонів євреїв стали жертвами політики винищення, ініційованої Гітлером та втіленої Третім рейхом. Після приходу Гітлера до влади у 1933 р. євреї у Німеччині спочатку були поступово позбавлені прав і піддані остракізму в суспільстві. Єврейські установи піддавалися нападам, а самі євреї – свавільним арештам та ув'язненню у концентраційних таборах. Під час Другої світової війни нацисти реалізовували

кампанію з винищення єврейського населення Європи. Групи СС вбивали євреїв, рухаючись за силами вермахту у міру їх просування у напрямку Радянського Союзу. У великих містах євреїв примушували поселятися в гетто і депортували у концентраційні табори й табори смерті. Багато з них не могли пережити переїздив та вмирати від нелюдських умов у таборах або в результаті примусової праці. Мільйони загинули у газових камерах. «Вказаний злочин став унікальним не лише у світлі кількості жертв, але і у зв'язку з «форматом» їх убивства – бюрократично спланованого з початку до самого кінця «промислового» винищення» [7, с. 345].

Згідно з інформацією про геноцид у Руанді, розміщеною на сайті ООН, у 1994 р. 800 000 руандійців були безжально вбиті своїми співвітчизниками та співвітчизницями здебільшого з тієї лише причини, що вони належали до певної етнічної групи. Систематичне винищування чоловіків, жінок і дітей, що тривало протягом приблизно 100 днів із квітня по липень 1994 р., відбувалося на очах у міжнародної спільноти. Жахливі звірства скоювалися ополченцями та збройними силами, а також цивільними особами стосовно інших цивільних осіб. Кампанія геноциду була чітко організована і проходила за участю високопоставлених урядових чиновників та керівництва правлячої партії. Списки представників народності тутсі і лідерів опозиції, які підлягали вбивству, були складені до того, як геноцид реально розпочався. Засоби масової інформації, що розпалювали ненависть, також відіграли роль у мобілізації людей на підтримку вбивств та впливали на участь у них [1, с. 368].

Андре Нолкемпер, прихильник концепції «злочинної системи», наголошує, що реалізація геноциду не видається можливою без залучення великої організації. Аналізуючи справу щодо суданської провінції Дарфур, професор вказує, що важко повірити у те, що Ахмад Мохамед Харум, колишній міністр, самостійно вчинив міжнародні злочини в Судані, за які він був засуджений. Аналогічно вчений вважає ситуацію з іншим засудженим – лідером «Джанджавід». У своїй доповіді Раді Безпеки у 2008 р. обвинувач МКС зробив висновок, що двоє згаданих обвинувачених індивідів були частиною набагато більшої організації. У своїй доповіді обвинувач вказав, що злочини були скоєні за допомогою мобілізації всього державного апарату. «Координація між різними бюрократичними органами, від військових до інформаційних публічних, передбачає існування плану, схваленого і керованого урядовою владою на найвищому рівні» [8, с. 5, 12]. Держави є суб'єктами злочину геноциду і відповідальності за нього або через їх організуючу роль у здійсненні геноциду, або через співучасть їх органів [3, с. 103-104].

Ентон Веіс-Вендт вказує, що «немає форми масового насильства, принаймні в геноциді, яка б виникала спонтанно». Виникнення геноциду, за словами вченого, вимагає умисного наміру на це переважно з боку уряду (влади), що супроводжується рекордним зростанням порушень прав людини. Керівні органи не завжди можуть

підкреслювати інтерес держави у геноциді, проте шляхом детальної реконструкції ланцюжка команд можна довести, що основним джерелом масового насильства є дії вищих ешелонів влади [1, с. 369].

Дейвід Бойль вказує, що, хоча підбурювання державою не є істотним елементом міжнародних злочинів, воно (підбурювання державою) є присутнім у більшості випадків їх вчинення [1, с. 369].

Хоча в основу конвенцій, спрямованих на припинення міжнародних злочинів (у т. ч. геноциду), часто покладена кримінальна відповідальність фізичних осіб за ці злочини, проте відповідно до сучасного міжнародного права кримінальна відповідальність фізичних осіб за міжнародні злочини не тільки не виключає, але й одночасно навіть передбачає міжнародно-правову відповідальність відповідних держав [3, с. 99-101].

Щодо відповідальності за геноцид (як і інші міжнародні злочини), то Римським статутом у ст. 25 визначено, що МКС здійснює юрисдикцію лише щодо фізичних осіб, проте у Статуті також визначається, що жодне положення Статуту, яке стосується кримінальної відповідальності індивідів, не впливає на відповідальність держав за міжнародним правом [5]. У ст. 4 Проекту кодексу злочинів проти миру й безпеки людства 1996 р. зазначається, що той факт, що Кодекс передбачає відповідальність для окремих осіб за злочини проти миру й безпеки людства, не зачіпає будь-які питання щодо відповідальності держав за міжнародним правом. Отже, вказані документи не заперечують відповідальність держав за міжнародні злочини [1, с. 375].

Згідно з Конвенцією 1948 р. особи, які здійснюють геноцид чи будь-які інші діяння з перерахованих у ст. 3, підлягають покаранню незалежно від того чи вони є відповідальними за конституцією керівниками, посадовими чи приватними особами (ст. 4). У ст. 9 Конвенції 1948 р. вказується, що «спори ... щодо відповідальності тієї чи іншої держави за вчинення геноциду чи одного з інших перерахованих у ст. 3 діянь передаються на розгляд Міжнародного Суду за вимогою будь-якої із сторін у спорі» [2].

Як зазначається в доктрині, майже у всіх випадках вчинення тяжких злочинів, пов'язаних із геноцидом, для його ефективного припинення не слід розраховувати на суди держави, на території якої цей злочин було вчинено, оскільки у такому випадку може бути винним сам уряд [3, с. 102-104]. Що ж стосується такої правової категорії, як «вина», то проблема виявлення відповідальності держав і фізичних осіб за геноцид не становить значних труднощів, оскільки в основу політики цих держав покладений явно виражений винний умисел [1, с. 369].

Очевидно, що у разі вчинення міжнародних злочинів говорити про якісь ефективні засоби внутрішнього захисту від цих порушень не доводиться. Вся політика відповідних держав робить такий захист практично неможливим. Сама державна структура, політична доктрина і практика державних органів виключає її функціонування [3, с. 102-104].

Міжнародний злочин геноциду в сучасних мовах організації життя суспільства в державі не може бути реалізованим без залучення державного механізму, включаючи виконавчу, судову і законодавчу гілки влади. Практика вчинення геноциду свідчить про те, що у разі геноциду злочинна політика держави реалізується її центральними й місцевими органами публічної влади, часто закріплюється на законодавчому рівні, забезпечується правоохоронними та силовими (включаючи армію) структурами та інколи підтримується на рівні населення (народу) цієї держави, який шляхом голосування на виборах бере участь у формуванні злочинної політики та підтримує її після запровадження.

Роберто Аго (спеціальний доповідач Комісії міжнародного права ООН 1969 – 1980 рр. з теми Проекту статей про відповідальність держав) писав, що Конвенція 1948 р. трохи розчарувала його, оскільки не була зроблена найважливіша річ, яка повинна була бути зробленою, а саме «чітко визначити, що геноцид є злочином держави і результатом геноциду повинні бути санкції, спрямовані проти держави» [9, с. 215].

Висновки

Заборона геноциду є імперативною нормою загального міжнародного права, а вчинення геноциду є міжнародним злочином. Виходячи з аналізу міжнародно-правового визначення геноциду, аналізу ознак і способів вчинення геноциду, які передбачені міжнародним правом, аналізу практики вчинення геноциду, можна стверджувати, що реалізація геноциду не є можливою без залучення державного механізму.

Список використаних джерел:

1. Важна К. А. Проблеми реалізації відповідальності держави за геноцид в сучасному міжнародному праві : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. «Україна і світ: теоретичні та практичні аспекти діяльності у сфері міжнародних відносин» (Київ, 19-20 квітня 2017 р.). – Ч. 1. – К. : КНУКіМ, 2017. – С. 365-376.
2. Конвенція о предупреждении преступления геноцида и наказании за него, 9 декабря 1948 года. А/RES/260 А (III) [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_155.
3. Решетов Ю. А. Борьба с международными преступлениями против мира и безопасности / Ю. А. Решетов. – М. : Международные отношения, 1983. – 224 с.
4. Gaeta P. On what conditions can a state be held responsible for genocide? / Paola Gaeta // European Journal of International Law. – 2007. – Vol. 18. – № 4. – P. 631-648.
5. Rome Statute of the International Criminal Court, 17 July 1998 [Electronic resource] // The official site of the International Criminal Court. – Access mode : <http://www.icc-cpi.int/NR/rdonlyres/ADD16852-AEE9-4757-ABE7-9CDC7CF02886/283503/RomeStatutEng1.pdf>.
6. Elements of Crimes / Published by the International Criminal Court. – The Hague (The Netherlands) : International Criminal Court, 2013. – 30 p. [Electronic resource] // The site of

the International Criminal Court. – Access mode : <https://www.icc-cpi.int/resource-library/Documents/ElementsOfCrimesEng.pdf>.

7. Верле Г. Принципы международного уголовного права : учеб. / Герхард Верле ; пер. с англ. С. В. Саяпина. – О. : Фенікс; М. : ТрансЛит, 2011. – 910 с.

8. Nollkaemper A. State responsibility for international crimes: a review of principles of

reparation / Andre Nollkaemper // Essays in Honour of Professor Kalliopi Koufa, March 11, 2009. – University of Amsterdam, 2009. – P. 1-40.

9. Ago R. Remarks on Some Classes of Crimes by States / Roberto Ago // International Crimes of State: critical analysis of the ILC's draft article 19 on state responsibility / [ed. By Joseph H. H. Weiler, A. Cassese, M. Spinedi]. – Berlin ; New York : de Gruyter, 1988. – P. 215-216.

Исследуется сущность международного преступления геноцида путем анализа конвенционных и других норм международного права, а также путем анализа международно-правовой практики. Раскрываются способы совершения, инструменты и механизмы реализации геноцида в современных реалиях государственной организации жизни общества. Сделан вывод, что реализация геноцида не возможна без вовлечения государственного механизма.

Ключевые слова: геноцид, международное преступление, международно-правовая ответственность, ответственность государства за международное преступление, нарушение императивной нормы общего международного права, нарушение прав человека.

The essence of the international crime of genocide is being studied by analyzing the conventional and other norms of international law, and also by analyzing international legal practice. Revealed the peculiarities of ways of committing, tools and mechanisms of realization of genocide in modern realities of society's life organization in the stat. It is concluded that the realization of genocide is not possible without involving state machinery.

Key words: genocide, international crime, international legal responsibility, state responsibility for international crime, violation of peremptory norm of general international law, violations of human rights.

